

شناسایی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد؛

مورد مطالعه: مساجد استان قم

sadeghsayaf@yahoo.com

sajjadi@mofidu.ac.ir

r.abbasi@hmu.ac.ir

محمدصادق صیافزاده / کارشناسی ارشد مدیریت فرهنگی، مؤسسه آموزش عالی طلوع مهر

سید محسن سجادی / استادیار گروه اقتصاد دانشگاه مفید

رسول عباسی / استادیار گروه مدیریت بازرگانی دانشگاه حضرت معصومه (س)

دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۲۲ - پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۱۲

چکیده

یکی از ریشه‌ها و علل اساسی استقلال مساجد و عدم وابستگی آنها به حکومت‌ها در تاریخ تشیع، خوداتکایی مالی و مردمی بودن آنها بوده است. مسجد نهادی دینی، مردمی و غیردولتی است که استقلال در نحوه تأمین مالی آن، یکی از عناصر نقش‌آفرین در استقلال عملکرد و پرهیز از دولتی شدن آن است. بر این اساس، چپستی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد، مسئله این پژوهش را شکل می‌دهد. این تحقیق از لحاظ هدف، کاربردی، و از نظر روش جمع‌آوری داده‌ها مطالعه موردی است. جامعه آماری شامل کلیه مساجد شهر مقدس قم است که تعداد ده مسجد از باب نمونه انتخاب شد. در انتخاب نمونه سعی شد هر مسجد تعداد زیادی از مساجد مشابه خود را نمایندگی کند. با اعضای هیئت امنای این مساجد، مصاحبه‌هایی صورت گرفت و با توجه به ماهیت اکتشافی تحقیق، بررسی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها با روش تحلیل مضمون انجام شد. با ترکیب مفاهیم استخراجی در قالب مضامین، تعداد هشت مضمون فراگیر به دست آمد. این مضامین عبارت‌اند از: نقش موقوفات در اداره مالی مسجد؛ نقش اجاره فضاهای مسجد برای برگزاری مراسمات در تأمین مالی مسجد، نقش خیرین در اداره مالی مسجد؛ نقش امام جماعت در تأمین مالی مسجد؛ نقش برنامه‌ها و فضاهای فرهنگی در نگرش مردم به کارکردهای مسجد؛ نقش اعتماد متقابل خیرین و هیئت امناء در ارائه کمک به مسجد؛ تأثیر دانش و توان حقوقی مسجد در تأمین مالی آن؛ و نقش برنامه‌ریزی هیئت امناء بر تأمین مالی مسجد. همچنین یافته‌های جنبی نشان داد که تأمین مالی مساجد استان قم، عمدتاً با کمک‌های خیرین و دریافتی‌های موقوفات صورت می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: مدیریت مسجد، مدیریت مالی، خوداتکایی، روش‌های تأمین مالی، مساجد شهر قم.

مسجد مهم‌ترین پایگاه شعائر دینی و اصلی‌ترین پایگاه تداوم ارزش‌های اسلامی در جامعه است. مسجد جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ عمومی جامعه اسلامی دارد و فرهنگ‌سازی در زمینه ابعاد مختلف این پایگاه، از اهمیت و اولویت خاصی برخوردار است (محمدری شهری، ۱۳۸۷، ص ۷). اگرچه رسالت اصلی مسجد، برگزاری آیین کرنش و نیایش و ارتباط عبادی انسان با خداوند متعال، است ولی هیچ‌گاه کارکرد مساجد صرفاً به اقامه نماز جماعت و انجام عبادات جمعی محدود نشده است (عباسی، ۱۳۹۱، ص ۳۸) و مساجد دارای کارکردهای مختلف عبادی، آموزشی، تربیتی، فرهنگی و ارتباطی، اجتماعی و سیاسی بوده‌اند (الویری، ۱۳۸۶، ص ۱۰۰).

عملکرد بهینه و متعالی مسجد، نقشی شگرف در حفظ و ارتقای جایگاه دین در سطح جوامع اسلامی دارد. به دیگر سخن، می‌توان چنین بیان کرد که هر زمان مدیریت بهتری بر این نهاد دینی اعمال شده، از ظرفیت‌ها و کارکردهای بالقوه آن بهره‌برداری بیشتری صورت گرفته است. همان‌گونه که در تعریف واژه مدیریت، آن را امکان بهره‌برداری بیشتر از ظرفیت‌ها دانسته‌اند، هرچه بخواهیم مسجد به عنوان یک نهاد داوطلبانه، مردمی، غیرانتفاعی و مذهبی در تحقق کارکردهای مختلف اجتماعی - دینی خود موفق‌تر و اثربخش‌تر باشد، نیاز به مدیریتی توانمند و اثربخش، بیشتر احساس می‌شود (عباسی، ۱۳۹۱، ص ۳۸).

یکی از مشکلاتی که امروزه مساجد با آن دست به‌گریبان‌اند، مشکلات اقتصادی و چگونگی تأمین منابع (نقدی و غیرنقدی) است. مسجد با هزینه‌های گوناگونی مواجه است؛ از قبیل: هزینه‌های جاری، شامل آب، برق، گاز، خادم و...؛ هزینه‌های مربوط به تعمیر و نگهداری شامل اصلاحات احتمالی ساختمان مسجد، تعمیرات وسایل و تجهیزات آن، هزینه‌های مربوط به نصب و ارتقای سیستم‌های صوتی، سرمایش و گرمایش مسجد؛ هزینه‌های فعالیت‌های فرهنگی؛ هزینه‌های زیباسازی؛ و هزینه‌های مراسم فرهنگی - مذهبی، شامل سخنران، مداح، فضاسازی، پذیرایی و... . تأمین این حجم گسترده از هزینه‌های مسجد، به منابع مالی قابل اتکا نیاز دارد تا از دولتی شدن و وابسته شدن مساجد جلوگیری کند. از طرفی، اگر تأمین مالی مسجد صرفاً بر اساس کمک خیرخواهانه نمازگزاران باشد، مشکلات خاصی را به دنبال خواهد داشت. لذا مسئله تأمین هزینه‌های یک مسجد، همچنان از مسائل رایج مساجد است (الویری، ۱۳۸۶، ص ۱۰۰).

اگرچه نحوه و میزان تأمین مالی مساجد همواره یکی از مسائل مهم مساجد بوده، ولی رابطه این عنصر مالی با ارتباطات نهادی مساجد نیز حائز اهمیت است. استقلال مسجد از عناصر محوری‌ای است که در چگونگی بروز این ارتباطات خودنمایی می‌کند. نیل به استقلال در عملکرد مساجد، به علل و عوامل متعددی وابسته است. یکی از مهم‌ترین آنها خوداتکایی مالی مساجد است. وابستگی مساجد، به ویژه به سازمان‌ها یا نهادهای دولتی، استقلال عمل را از آنها خواهد گرفت و به جای آنکه مسجد به نقش نظارتی بر دولت بپردازد، تابع و پیرو سیاست‌های دولت‌ها خواهد بود. این امر در بلندمدت می‌تواند پیامدها و آثار زیانباری را برای شاکله و عملکرد مساجد ایجاد کند و

اثرگذاری محیطی مساجد را کاهش دهد. از سوی دیگر، تأمین مالی از طریق روش‌های غیرکارشناسی ممکن است باعث سوءظن افراد به متولیان مسجد و همچنین به یکدیگر شود. از طرفی، برخی از هزینه‌های مسجد، غیرضروری‌اند که باید از آنها صرف‌نظر شود؛ اما بسیاری از هزینه‌های مسجد، غیرقابل حذف‌اند و باید راهی برای تأمین آن پیدا شود. جست‌و‌جو در پژوهش‌های پیشین نیز نشان می‌دهد پژوهشی در این زمینه تاکنون انجام نشده است و جنبه نوآورانه یا جدید بودن موضوع قابل احراز است. بر این اساس، اهداف این پژوهش عبارت است از:

شناسایی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مساجد؛

کشف و استخراج مشکلات مساجد در زمینه تأمین منابع مالی؛

شناسایی محل‌های تأمین منابع مالی مساجد در شهر قم.

۱. ادبیات نظری

۱-۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱-۱. تعریف مسجد

واژه مسجد در لغت، اسم مکان از فعل «سجد یسجد» به معنای جایگاه سجده و محل عبادت است. در اصطلاح عرفی، مسجد عبادتگاه خاص مسلمانان است؛ ولی در قرآن کریم بر معابد اهل کتاب نیز اطلاق شده است. مسجد که در زبان عربی اسم مکان مشتق از ریشه ثلاثی مجرد «سجد» است، در زبان فارسی به معنای جایگاه نماز و محل عبادت به کار رفته است. در اینکه چرا کلمه مسجد برای مکان عبادت و محل نماز استعمال شده است، گفته‌اند: از آنجا که سجود شریف‌ترین و مهم‌ترین ارکان نماز است، انسان در آن بیش از دیگر افعال نماز به خداوند نزدیک می‌شود؛ لذا اسم مکان را از این فعل اتخاذ و بر محل عبادت و نماز اطلاق کرده‌اند. در اصطلاح شرعی، مسجد به مکان معین و موقوف برای نماز اطلاق شده؛ چنانکه در متون فقهی در این باب آمده است: «المراد بالمسجد المكان الموقوف علی كافة المسلمين للصلاة»؛ منظور از مسجد، مکانی است که برای برگزاری نماز همه مسلمانان وقف شده است (نجفی، ۱۳۶۸ ق، ۱۳۸۲، ص ۹۳).

مسجد، اسم مکانی است که در آن سجده انجام می‌شود؛ یعنی جای سجده (فرهنگ معین، ۱۳۶۴، ص ۴۱۰۶) و خانه‌ای که به خاطر سجده برای خدا ساخته می‌شود. دهخدا/ با استناد به منابع کهن و ذکر نمونه‌های بسیار از آنها نوشته است که کلمه عربی مسجد، در اصل به صورت کلمه «مَرگت» از زبان آرامی وارد عربی و فارسی شده است (علی‌اکبر دهخدا، ۱۳۴۱، ص ۳۷۳۴).

در فرهنگ دینی، نام مسجد یادآور بندگی و کرنش در پیشگاه خداوند متعال است (ضرابی، ۱۳۷۹، ص ۶۲). مسجد نظامی اجتماعی است که در راستای تحقق آرمان‌های متعالی یک جامعه اسلامی مستقیماً از جانب شرع مقدس تعبیه شده و در سیره و سنت پیشوایان دینی ظاهر گشته است (عبداللهی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۰). در حقیقت،

مسجد مکانی است برای عبادت و راز و نیاز با خالق هستی که در فرهنگ اسلامی جایگاه رفیعی دارد. مسجد مکان ارشاد و تبلیغ مسائل، معارف و احکام اسلام است؛ مسجد خانه خدا و محل طرح مسائل دنیوی و اخروی مسلمین است (رضایی بیرجندی، ۱۳۸۲، ص ۹۴). پرستش و عبادت، هدف مسجد است؛ همان گونه که قرآن کریم می‌فرماید: «و أن المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا»؛ مساجد از آن خداست؛ پس با خدا احدی را نخوانید (جن: ۱۸). همچنین تقوا اساس مسجد است؛ چنانکه خداوند در سوره توبه می‌فرماید: «لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدِ اسَّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ، فِيهِ رَجُلٌ يَجِبُونَ أَنْ يَنْتَظِرُوا اللَّهَ فِيهِ الْمَطْهَرِينَ»؛ آن مسجدی که از روز نخست بر اساس تقوا باشد، شایسته‌تر است در آن نماز اقامه کنی؛ چه اینکه در آن مردانی هستند که دوست دارند پاک و منزّه باشند و خداوند پاکیزگان را دوست دارد (توبه: ۱۰۸).

بدون شک هر مسجد در جامعه اسلامی یک سازمان منسجم معنوی است که دارای مأموریت، اهداف، وظایف، کارکرد، تشکیلات و سیستم‌های مخصوص به خود است. تشکیلات و سازمان مسجد یک تشکیلات اداری، انتفاعی، تجاری یا اقتصادی نیست؛ بلکه سازمانی الهی-مردمی است که دارای رسالت هدایتی، معنوی، آموزشی، تربیتی و تبلیغی است و با رهبری معنوی و نفوذ کلمه و مدیریت امام جماعت و با حضور توده مردم و اقشار مختلف آن سازمان دهی می‌شود (رضایی بیرجندی، ۱۳۸۲، ص ۹۵).

۲-۱- وقف و مدیریت آن

وقف عقدی است که نتیجه آن حبس کردن اصل و رها کردن منفعت آن است (نجفی، ۱۳۶۸، ص ۳). منظور از حبس کردن اصل مال، نگه داشتن عین مال از نقل و انتقال و همچنین از تصرفاتی است که موجب تلف عین شود؛ زیرا مقصود از وقف، انتفاع همیشگی موقوف علیهم از مال موقوفه است و بدان جهت هم آن را وقف گفته‌اند (ملکوتی فر، ۱۳۸۰، ص ۱۲۷). وقف دارای ارکانی است که عبارت‌اند از صیغه وقف، واقف، موقوف‌علیه، عین موقوفه (همان، ۱۳۸۰، ص ۱۴۱):

صیغه وقف یعنی آنچه واقف با آن، اراده خویش در وقف را ابراز می‌دارد (حائری یزدی، ۱۳۸۰، ص ۷۶):

واقف کسی است که بخشی از اموال خود را جهت وقف اختصاص می‌دهد؛

مال موقوفه آن چیزی است که وقف می‌شود؛

موقوف علیهم افرادی هستند که منافع مال موقوفه برای آنها در نظر گرفته شده است.

مال موقوفه باید عین باشد، نه دین یا منفعت؛ قابلیت انتفاع با بقای عین داشته باشد؛ در ملکیت واقف باشد و قبض دادن آن ممکن باشد (نجفی، ۱۳۶۸، ص ۱۵). پس اموالی که با مصرف آنها، عین قابلیت بقا ندارد، قابل وقف کردن نیستند. برای مثال، نمی‌توان نان، غذا و میوه را وقف کرد؛ زیرا با مصرف آنها عین از بین می‌رود.

مدیریت مال موقوفه در جهت مصرف منافع آن مطابق نیت است. واقف می‌تواند تولیت (اداره) امور موقوفه را تا آخر عمر یا در مدت معینی خود به اختیار گیرد و نیز می‌تواند فرد یا افراد دیگری را برای این امر برگزیند که هر

کدام به طور مستقل یا به صورت جمعی آن را اداره کنند (ماده ۷۵ ق.م) و اگر واقف در وقف عام، متولی ای را معین نکرده باشد، اداره موقوفه طبق نظر حاکم شرع صورت می‌پذیرد (بنی‌هاشمی، ۱۳۸۸، ص ۶۳۶).

۳-۱- سازمان‌های مردم‌نهاد

سازمان مردم‌نهاد سازمانی است با شخصیت حقوقی مستقل، غیردولتی و غیرانتفاعی که برای انجام فعالیت داوطلبانه با گرایش‌های غیرسیاسی و بر اساس قانونمندی و اساسنامه مدون و رعایت چارچوب موضوعه کشور و مفاد آیین‌نامه‌های اجرایی آن فعالیت می‌کند. (آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد، هیئت وزیران (۱۳۸۴/۰۵/۰۸)).

از نظر گونه‌شناسی، سازمان‌های مردم‌نهاد را می‌توان از جنبه‌های مختلف طبقه‌بندی کرد:

۱. از نظر جهت‌گیری (خیرخواهانه، خدماتی، مشارکتی و توانمندسازی)؛

۲. از نظر سطح عملیات (سازمان‌های معطوف به اجتماعات محلی، سازمان‌های شهر مقیاس و سازمان‌های مردم‌نهاد ملی و بین‌المللی)؛

۳. از نظر دامنه، بعد و موضوع (موضوعی و جغرافیایی)؛ سازمان‌های غیردولتی (NGO) را نیز بر اساس دامنه می‌توان به پنج دسته سازمان‌های غیردولتی محلی، شهری، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی تقسیم کرد:

سازمان‌های غیردولتی بین‌المللی (پزشکان بدون مرز...):

سازمان‌های غیردولتی منطقه‌ای؛

سازمان‌های غیردولتی ملی (سازمان نظام مهندسی کشاورزی، خانه کشاورز، انجمن برنج کشور و...):

سازمان‌های غیردولتی شهری (اتحادیه‌های صنفی، انجمن دانش‌آموختگان و...):

سازمان‌های غیردولتی محلی (نهادهای مذهبی مسجد، تشکل جوانان روستا، صندوق تعاونی محل و...).

۴. از نظر نوع فعالیت (امدادی و رفاهی، فنی، خدمات عمومی، توسعه مردمی، گروه‌ها و شبکه‌های مدافع) (صالحی امیری و کاوسی، ۱۳۸۷، ص ۶۰).

سازمان‌های غیردولتی یا مردم‌نهاد با عناوین مختلف و ویژگی‌های مشابه، تقریباً در همه کشورهای توسعه‌یافته و کمتر توسعه‌یافته جهت کاهش معضلات اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی در سطح محلی، ملی و بین‌المللی فعال‌اند. این سازمان‌ها به دلیل مردمی بودن خود، از سطح بالایی از نفوذ اجتماعی برخوردارند؛ امتیازی که سایر دستگاه‌های دولتی به راحتی نمی‌توانند به آن دست پیدا کنند. بسیاری از مردم سازمان‌های غیردولتی را سازمان‌هایی می‌دانند که به شکل کارآمد و انعطاف‌پذیر به نیازهای اجتماعی پاسخ می‌دهند و به ارائه خدمات اجتماعی کمک می‌کنند. اکنون سازمان‌های غیردولتی به طور دائم در مباحث مربوط به ارائه خدمات، مشاوره، جنبش‌های اجتماعی، بشردوستی، اعمال خیریه، ایجاد جامعه مدنی و کارآفرینی اجتماعی مورد توجه قرار می‌گیرند (مقیم و همکاران، ۱۳۸۷، ص ۱۵).

طبق ماده شش آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد، مصوب ۱۳۸۴/۵/۸ هیئت وزیران، منابع درآمدی این سازمان‌ها به شرح زیر پیش‌بینی شده است:

(الف) هدیه، اعانه و هبه اشخاص حقیقی و حقوقی، اعم از داخلی و خارجی و دولتی و غیردولتی؛
(ب) وقف و حبس؛

(پ) وجوه حاصل از فعالیت‌های انجام شده در چارچوب موضوع فعالیت، اهداف و اساسنامه تشکل و این آیین‌نامه؛

(ت) حق عضویت در تشکل.

البته چهار نکته مهم در مورد منابع درآمدی و هزینه‌های تشکل‌های مردم‌نهاد باید مورد توجه باشد:

- تشکل‌های مردم‌نهاد جزو «مؤسسات غیرتجاری غیرانتفاعی» محسوب می‌شوند و بر این اساس، فعالیت‌هایی که برای درآمدزایی انجام می‌دهند، نباید دارای ماهیت تجاری و اقتصادی باشد.

- موضوع پروژه‌ها و قراردادهایی که این تشکل‌ها برای درآمدزایی انجام می‌دهند، می‌بایست مرتبط با موضوع فعالیت مندرج در اساسنامه تشکل باشد.

- کلیه منابع حاصل از فعالیت تشکل‌های مردم‌نهاد، باید به حساب بانکی به نام تشکل واریز شود و بر اساس مفاد اساسنامه مصوب تشکل، هزینه شود.

- کسب درآمد در تشکل‌های مردم‌نهاد به صورت محدود و صرفاً برای تأمین هزینه‌ها انجام می‌شود و لذا کسب درآمد نباید به هدف اصلی تشکل تبدیل شود.

تشکل‌های مردم‌نهاد برای اجرای اهداف، عمدتاً از روش‌هایی استفاده می‌کنند که نیاز کمی به منابع مالی داشته باشد؛ برای مثال، به جای استخدام کارمند، از افراد داوطلب عضو می‌پذیرند. همچنین این تشکل‌ها برای اجرای پروژه‌ها، به جلب مشارکت اشخاص حقیقی و حقوقی اقدام می‌کنند. از سوی دیگر، این تشکل‌ها به فعالیت‌ها و برنامه‌هایی می‌پردازند که متناسب با منابع مالی آنها باشد (پورتال وزارت کشور).

۴-۱-۱. بانیان مسجد

واژه «بانی» در لغت، به معنای برپاکننده ساختمان، سازنده بنا و عمارت، مؤسس و پایه‌گذار آمده است (علی اکبر دهخدا، ۱۳۴۱، ص ۳۷۳۴). «بانیان مسجد» سازندگان مسجدند. در قرآن کریم و منابع اصیل روایی شیعه و سنی درباره مسجدسازی، سفارش‌های فراوانی شده است. در منابع حدیثی با عبارات «بنی» و «عمّر» - که به معنای ساختن و آباد کردن است - از آن تعبیر شده است (منجد، ۱۳۹۰، ص ۱۱۰۶).

۴-۱-۲. اصل طهارت مالی مسجد

مسجد مکانی است که محل تزکیه و تذهیب روح و نفس مؤمنان قرار می‌گیرد؛ لذا همان‌طور که در اصول اخلاص مداری و تقدس مداری در مساجد به پاکی نیت و رفتار، و در فقه‌مداری به پاکی و زینت ظاهری افراد حاضر

در مسجد اشاره می‌شود، در اصل طهارت مالی مسجد به پاک‌ی مالی در هزینه‌های جاری و عمرانی اشاره می‌شود (عباسی، ۱۳۹۳، ص ۲۸).

خداوند در قرآن کریم مشرکان را از ساختن مساجد منع کرده است: «مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ» (توبه: ۱۷)؛ مشرکان حق ندارند مساجد خدا را آباد کنند؛ در حالی که به کفر خویش گواهی می‌دهند. آنها اعمالشان نابود شده است و در آتش جاودانه خواهند ماند. **تفسیر نور** در ذیل آیه ۱۷ سوره توبه چنین بیان می‌کند که در ساخت و اداره مراکز و نهادهای مقدس، پول ناهلان را نگیرید تا دخالت و افتخار و توقع نداشته باشند. در آیه «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ... و أتی الزَّكوة» (توبه: ۱۸) پروردگار متعال در توصیف کسانی که مساجد را آباد می‌کنند، به پرداخت زکات توسط آنها نیز اشاره می‌کند. این امر نشان می‌دهد که عامرین مساجد افرادی معتقد و عامل به پرداخت زکات‌اند (عباسی، ۱۳۹۳، ص ۳۰).

در **تفسیر نور** در ذیل این آیه آمده است: مسجد پایگاه مهم عبادی و اجتماعی مسلمانان است. بنابراین هم متولیان آن باید صالح و پاک باشند و هم برنامه‌هایش سازنده و تربیت‌کننده؛ هم بودجه‌اش مشروع و حلال باشد و هم مسجدیان اهل تقوا و خدایی و مورد تکریم؛ در غیر این صورت، اگر سازندگان مساجد، جباران و سلاطین باشند، و پیشنهاداران افراد بی‌سواد و ترسو، و خادمان نیز وارفتگان بی‌حال، طبعاً مساجد از هدف اصلی خود - که آبادی معنوی است - دور خواهند ماند؛ و نماز از زکات جدا نیست (قرآتی، ۱۳۸۵، ص ۳۹۴).

۳-۱. تأمین مالی مساجد و سازمان‌های غیردولتی در پژوهش‌های پیشین

موحدی (۱۳۸۴)، هفت عامل اصلی عدم موفقیت مساجد را بدین شرح بیان کرده است: نداشتن امام جماعت آگاه، نتوانمند و آشنا به مسائل روز و نداشتن مهارت جذب و ارتباط با مردم؛ نداشتن هیئت امنای هماهنگ و قوی؛ نداشتن بودجه و امکانات کافی؛ عدم توانایی در بهره‌گیری از فناوری و وسایل ارتباطی نوین در فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی؛ نداشتن امام جماعت راتب؛ ناتوانی در هزینه کردن بهینه بودجه در امور مسجد؛ ورود مسجد به مسائل حزبی و گروهی. از این عوامل، دو عامل مستقیماً مربوط به مسائل مالی و شیوه‌های تأمین مالی مساجد است که نشان از اهمیت این موضوع در اداره بهینه مسجد دارد. در این تحقیق، مناسب‌ترین راه تأمین مالی مساجد، از طریق مردم یا کمک دولت پیشنهاد شده است.

به‌زعم حسین‌خواه (۱۳۸۵) کمک‌های بنیادهای بین‌المللی و داخلی، کمک‌های کشورهای توسعه‌یافته از طریق سفارتخانه‌ها، کمک‌های شرکت‌های خصوصی، بین‌المللی و چند ملیتی و کمک‌های مردمی، از جمله منابع مالی سازمان‌های غیردولتی در کشورهای در حال توسعه هستند. انواع کمک‌ها به دولتی، خصوصی و مردمی قابل دسته‌بندی است. کمک‌های مردمی سنتی‌ترین روش انجمن‌های ایرانی برای تأمین منابع مالی است. توانمندسازی سازمان‌های غیردولتی در زمینه چگونگی تجهیز منابع مالی، تعیین برنامه‌های بلندمدت سازمان‌های غیردولتی،

توانایی تعریف پروژه و ارائه آن به اهداکنندگان، مدیریت مالی شفاف و ارائه گزارش مالی سالانه، ارتباط‌گیری با اهداکنندگان و اطلاع از چگونگی اجرای پروژه‌های مشترک، به عنوان راهکارهای مفید برای تأمین منابع مالی در سازمان‌های غیردولتی پیشنهاد می‌شود.

صالح‌آبادی (۱۳۸۶) معتقد است که وقف سهام شرکت‌ها نیز از روش‌های جدید وقف محسوب می‌شود که برای تأمین مالی نهادهای می‌توان از آن بهره برد. سهام شرکت‌های سهامی به عنوان یک واقعیت و پدیده حقوقی جزء اموال قرار می‌گیرد و قابلیت موقوفه شدن را پیدا می‌کند. به عبارت دیگر، مردم با خریدن سهام شرکت‌ها اقدام به وقف آنها می‌کنند تا سود آنها در جهاتی که تعیین می‌کنند، صرف شود. در اوراق سهام، سود آنها در جهات خیر صرف می‌شود؛ ولی در اوراق وقف، کل وجوه اوراق به امر خیر اختصاص دارد و برای طرح خاص تعریف می‌شود. لذا از این روش برای تأمین مالی مساجد و توانمندسازی مالی آنها نیز می‌توان استفاده کرد.

وقف نقدی (Cash Waqf) یکی از راهکارهایی است که جهت توسعه و گسترش اموال و دارایی‌های وقف، قابل استفاده است. در این روش، مردم به گروه‌های درآمدی مختلف تقسیم می‌شوند و هر گروه مقدار مشخصی را که با افزایش درآمد تغییر می‌کند برای تأمین مالی فعالیت‌های عام‌المنفعه اختصاص می‌دهند (عبدالکریمی، ۲۰۰۷). مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی باید به‌گونه‌ای منابع وقف را سرمایه‌گذاری کنند که اصل آن ثابت و بدون تغییر باقی بماند. مؤسسات یاد شده از سه روش برای به‌کارگیری وجوه نقدی وقف استفاده می‌کنند:

الف) با دریافت وجوه نقدی وقف از نهادهای وقف، به سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های مختلف اقدام می‌کنند و سود حاصله را در اختیار نهاد وقف قرار دهند تا در فعالیت‌های عام‌المنفعه صرف کنند.

ب) در روش دوم، مؤسسات یاد شده، وجوه نقدی وقف را مستقیماً از مردم دریافت می‌کنند و اقدام به سرمایه‌گذاری می‌نمایند. البته در صورتی که خود نتوانند به خوبی وجوه گرفته شده را سرمایه‌گذاری کنند، آن را به افراد یا نهادهای دیگر می‌دهند و خود به عنوان ناظر بر فعالیت‌های آنها نظارت می‌کنند.

ج) در روش سوم، نهاد وقف، اقدام به سرمایه‌گذاری وجوه نقدی وقف می‌کند و قسمتی از سود آن را به مؤسسات یاد شده می‌پردازد. این روش نمی‌تواند خیلی پایدار بماند، زیرا سودهای سرمایه‌گذاری، متغیر می‌باشند (Mardhatillah, 2007).

۴-۱. نقد پیشینه پژوهش

درباره موضوع مسجد تحقیقات مختلفی انجام شده است؛ از موضوع مدیریت و رهبری و الگوهای آن در مسجد گرفته تا بررسی کارکردهای مسجد در گذشته و دوران معاصر. بخشی از تحقیقات پیرامون مسجد نیز به بیان تعاریف، اصول، ویژگی‌ها و جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی از گذشته تا به امروز می‌پردازند. با توجه به موضوع این تحقیق که عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد است، نکته مهم و اساسی در پژوهش‌های پیشین، این است که هیچ یک به طور جدی به مفاهیمی نظیر مدیریت مالی و استقلال مالی مساجد نپرداخته‌اند؛ و این خود جای

بسی تعجب است؛ چرا که از گذشته تاکنون، مساجد با مشکلات و مسائل مالی گوناگونی روبه‌رو بوده‌اند. به هر حال پژوهشگران کمتر به این بحث وارد شده و به آن رغبت نشان داده‌اند. در مورد عنوان مسجد کارهای بسیار خوبی صورت گرفته و مفاهیم متعددی در علم مدیریت دربارهٔ مسجد بررسی شده و به ارائهٔ راهکارهای علمی و عملی منتج گردیده است؛ اما در زمینه تأمین مالی مساجد، پژوهش خاصی صورت نگرفته است. نکاتی هم که در برخی تحقیقات به آن اشاره شده، کلی بوده‌اند و راهکار عملیاتی‌ای که بتوان در مساجد آن را اجرا کرد، ارائه نشده است. یکی دیگر از نقاط ضعف معدود پژوهش‌های پیشین و مرتبط، قدیمی بودن آنهاست.

۲. روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی است و از نظر نحوه گردآوری داده‌ها، توصیفی-تحلیلی و از نوع مطالعه، موردی است. در این پژوهش با مطالعه عمیق برخی مساجد در زمینه تأمین مالی با استفاده از مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته، روش‌های خوداتکایی مالی مساجد مشخص شده است. با توجه به موضوع پژوهش که بررسی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مساجد است و محققان بر آن بودند که با بررسی راه‌های تأمین مالی مساجد، راهکارهای اساسی در جهت خوداتکایی مساجد ارائه دهند. از این رو، ده مسجد در سطح شهر قم انتخاب شد. شیوهٔ انتخاب مساجد هم به گونه‌ای بود که هر کدام دارای ویژگی‌های خاص و متمایزی نظیر فضای فیزیکی، دسترسی محلی، قدمت، موقعیت جغرافیایی، شهرت و... باشند و به نوعی گروه قابل توجهی از مساجد مشابه خود را نمایندگی کنند. سپس در مجموع، حدود سی مصاحبه با برخی اعضای هیئت امنای مساجد یاد شده انجام شد.

جدول ۱. معرفی مساجد مشارکت‌کننده در پژوهش

ردیف	نام مسجد	توصیف
۱	مسجد الغدیر	این مسجد در دههٔ ۷۰ شمسی توسط امام جماعت خیر آن بنا نهاده شد و امروزه به عنوان یک مسجد جامع از آن تعبیر می‌شود.
۲	مسجد امام حسین <small>علیه السلام</small>	دارای موقوفات متعدد است. بیش از سه دهه از عمر آن می‌گذرد.
۳	مسجد میدان میر	مسجد میدان میر از جمله مساجد قدیمی است که یکی از خیرین محلی، موقوفه‌ای برای آن بنا کرده است.
۴	مسجد چهارده معصوم <small>علیهم السلام</small>	از مساجد باسابقه و مشهور بلوار شهید صدوقی است.
۵	مسجد امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	از مساجد مشهور شهر است. دسترسی مناسب و وسعت مکانی، باعث شده است که همواره مجالس متعددی در آن برگزار شود.
۶	مسجد امام حسین <small>علیه السلام</small>	به لحاظ کمک، بر اساس کمک خیرین اداره می‌شود و موقوفه‌ای ندارد.
۷	مسجد ولیعصر <small>علیه السلام</small>	خیرین و نمازگزاران به مسجد کمک می‌کنند و مسجد در آینده برای توسعه و احداث یک حسینیه جنب شبستان برنامه‌ریزی کرده است.
۸	مسجد المهدی <small>علیه السلام</small>	خرید زمین و ساخت آن توسط خیرین بوده است و قسمتی از فضای داخلی مسجد به جهت کسب درآمد اجاره داده شده است.
۹	مسجد فاطمة الزهرا(س)	حدود چهارده سال از تأسیس آن می‌گذرد. این مسجد توسط یک خیر محلی ساخته شده و با کمک خیرین اداره می‌شود.
۱۰	مسجد سلمان فارسی	مسجد سلمان فارسی ویژگی‌های مختلفی نظیر نوساز بودن، داشتن موقوفات و دسترسی محلی مناسب دارد. شبستان مسجد هم اکنون در حال توسعه است.

در این تحقیق از دو روش کتابخانه‌ای و میدانی برای گردآوری داده‌ها استفاده شده است. در روش میدانی، با توجه به جدید بودن تحقیق درباره مدیریت مالی مساجد، تصمیم گرفته شد که در این تحقیق از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با تأکید بر رویکردی اکتشافی (Exploratory) استفاده شود.

با توجه به ماهیت نیمه‌ساختاریافته مصاحبه‌ها، سؤالاتی طراحی شد. در این سؤالات، سعی شد هم درباره وضعیت فعلی تأمین مالی مساجد و هم درباره وضعیت گذشته و سیر تطوری‌ای که در زمینه شیوه‌های تأمین مالی داشته‌اند، نکات مهمی پرسیده شود و مورد تحلیل قرار گیرد. در ابتدای مصاحبه، به طور کلی هدف پژوهش ذکر و تأکید شد که با توجه به اصل محرمانگی، هویت افراد به هیچ وجه در گزارش‌های تحقیق مشخص نخواهد شد. با توجه به ماهیت نیمه‌ساختاریافته آن، سؤالات دیگری نیز با توجه به پاسخ‌ها و به منظور روشن‌تر شدن پاسخ‌های ارائه شده طرح گردید. در پایان هر جلسه مصاحبه نیز از مصاحبه‌شدگان درخواست شد، چنانچه مطلب دیگری دارند، بیان کنند. سؤالات اصلی عبارت بودند از:

آیا زمین و بنای مسجد، بانی و واقف اولیه داشته یا با کمک‌های مردمی - نهادی تأسیس شده است؟

نقش املاک و موقوفات مسجد در تأمین مالی مسجد به چه میزان است؟

نقش مردم و کمک‌های مردمی در اداره امور مالی مسجد چیست؟

آیا مسجد در سال‌های اخیر، توسعه فیزیکی و بازسازی داشته است؟ هزینه این توسعه و زیباسازی از چه طریق

تأمین شده است؟

نقش برگزاری مراسمات جانبی (نظیر ختم و جلسات حج و...) در تأمین مالی مسجد چیست؟

مسجد در زمینه تأمین مالی با چه مشکلاتی روبه‌روست؟

بهترین و اثربخش‌ترین روش برای تأمین مالی مسجد کدام است؟

۳. یافته‌ها

متن مصاحبه‌ها به همراه نکاتی که حین مصاحبه یادداشت‌برداری شده بود، برای تجزیه و تحلیل مورد استفاده قرار گرفت. برای تجزیه و تحلیل متن مصاحبه‌ها، از روش تحلیل مضمون (Thematic analysis) که در تحقیقات کیفی کاربرد گسترده‌ای دارد استفاده شد. در این روش، ابتدا متن مصاحبه به همراه نکات یادداشت شده، پیاده‌سازی شد؛ سپس با مطالعه دقیق این گزارش‌ها، در ابتدا برای هر یک از مصاحبه‌های تهیه شده، تمامی ایده‌های مستقل در قالب نقل قول (مانند «حسینی و سالن آمفی تئاتر به عنوان منبع درآمد برای مسجد است» یا «مسجد اماکن و فضای فرهنگی-مذهبی جانبی دارد») شناسایی و سپس به هر کدام از نقل‌قول‌ها یک کد، اختصاص داده شد. هر یک از این کدها یک مضمون پایه را شکل دادند. در نهایت، از مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر به دست آمد.

به عبارتی، در گام اول از تحلیل مضمون، لازم است از متن اصلی مصاحبه‌ها، مضامین پایه استخراج شود. جدول شماره ۲ حاوی نمونه نقل قول‌ها در متن پیاده شده مصاحبه‌هاست. هر کدام از این نقل قول‌ها حاوی مضمونی است که با خواندن متن مستقیماً به ذهن متبادر می‌شود. این مضامین که از متن اصلی استخراج شده‌اند، مضامین پایه‌ای نامیده می‌شوند. چنین کاری برای هر یک از مصاحبه‌ها انجام شد و برای هر نقل قول یک کد به عنوان نشانگر استفاده گردید.

جدول ۲. نمونه کدگذاری اولیه مصاحبه مسجد الغدير و استخراج مضامین پایه

ردیف	نقل قول	کد	مضمون پایه
۱	حاج آقا چون خودشان از متمولین بودند، بخش عمده‌ای از اموال خودشان را وقف مسجد کردند.	A1	امام جماعت مسجد خود از خیرین است.
۲	در حال حاضر اتکای مسجد به خیرین است و با کمک‌های آنان اداره می‌شود.	A2	مسجد فقط به کمک‌های مردمی و خیرین اتکا دارد.
۳	خیرین با توجه به سابقه و جایگاه مسجد و اعتماد به هیئت امنا کمک‌های خود را تقدیم مسجد می‌کنند.	A3	خیرین خرد و کلان به هیئت امنا اعتماد دارند.
۴	با توجه به عملکرد اثربخش هیئت امنا، مردم به ایشان اعتماد دارند.	A4	مردم محل به هیئت امنا اعتماد دارند.
۵	یکی از راه‌های درآمد مسجد، همین مجالس ختم است که مستمراً برگزار می‌شود.	A5	مسجد از برگزاری مراسمات ختم درآمد کسب می‌کند.
۶	مسجد دارای سالن آمفی تئاتر، دو حسینیه و سالن کتابخانه است.	A6	مسجد اماکن و فضای فرهنگی-مذهبی جانبی دارد.
۷	در دو حسینیه مراسمات مختلفی از جمله برای هیئت‌ها برگزار می‌شود.	A7	مسجد از برگزاری مراسم در حسینیه درآمد کسب می‌کند.
۸	زیرزمین مسجد که سالن غذاخوری است، عمدتاً برای پذیرایی ضیافت پس از مراسم استفاده می‌شود.	A8	مسجد برای برگزاری مراسمات، زیرساخت رفاهی مناسبی فراهم کرده است.
۹	همچنین سالن آمفی تئاتر هم در حال آماده‌سازی نهایی است و می‌تواند در آینده نزدیک به یکی از منابع درآمدی مسجد تبدیل شود.	A9	مسجد از برگزاری مراسم در سالن همایش درآمد کسب می‌کند.
۱۰	دو باب مغازه که نبش خیابان است، طبق شرایط وقف‌نامه اجاره داده شده است.	A10	مسجد از فضای تجاری درآمد دارد.
۱۱	بخشی از زیرزمین مسجد در اجاره یک آئین‌خانه است که درآمد آن برای مسجد می‌باشد.	A11	مسجد از فضای داخلی درآمد دارد.
۱۲	امام جماعت مسجد با توجه به شخصیت و مدیریتشان در مسجد، در بین مردم محلی نفوذ دارند.	A12	امام جماعت در بین مردم محلی اعتبار و نفوذ دارد.
۱۳	نفوذ و اعتباری که امام جماعت بین خیرین و ثروتمندان محلی و فرمانطقه‌ای دارند، باعث جذب کمک‌های مالی گوناگونی بوده است.	A13	امام جماعت در بین خیرین اعتبار و نفوذ دارد.
۱۴	ما برنامه داریم مسجد را بیشتر از قبل مناسب‌سازی کنیم و امکانات لازم را فراهم کنیم تا برای برگزاری مراسمات بتوانیم پاسخ‌گوی نیاز مردم باشیم.	A14	هیئت امنا برای آینده برنامه‌ریزی کرده است.

در ادامه، از ترکیب ۲۳ مضمون پایه مشابه، دوازده مضمون سازمان‌دهنده و سپس مضامین فراگیر به دست آمد که در جدول شماره ۳ آمده است. با توجه به تحلیل مصاحبه‌های انجام شده در پاسخ به سؤالات، که در زمینه روش‌های تأمین مالی مساجد و یافتن مؤثرترین و کارآمدترین روش تأمین مالی مساجد بود، تعداد هشت مضمون فراگیر به شرح زیر شناسایی شد:

نقش موقوفات در اداره مالی مسجد؛

نقش اجاره فضاهای مسجد برای برگزاری مراسمات در تأمین مالی مسجد؛

نقش خیرین در اداره مالی مسجد؛

نقش امام جماعت در تأمین مالی مسجد؛

نقش برنامه‌ها و فضاهای فرهنگی در نگرش مردم به کارکردهای مسجد؛

نقش اعتماد متقابل خیرین و هیئت امناء در ارائه کمک به مسجد؛

تأثیر دانش و توان حقوقی مسجد در تأمین مالی آن؛

نقش برنامه‌ریزی هیئت امناء برای تأمین مالی مسجد.

جدول ۳. تبدیل مضامین پایه‌ای به مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه‌ای	ردیف
نقش خیرین در اداره مالی مسجد	احساس مسئولیت مردم محله نسبت به اداره مالی مسجد	خیرین محلی به مسجد کمک می‌کنند	۱
		امام جماعت مسجد خود از خیرین است	۲
		کمک‌های مردمی به طور مستمر وجود دارد	۳
	نقش وجود نظام کمک‌رسانی در استمرار کمک‌ها و اتکای مسجد به آنها	مسجد فقط به کمک‌های مردمی و خیرین اتکا دارد	۴
		برای دریافت کمک‌های مردمی، نظام کمک‌رسانی وجود دارد	۵
		خیرین فرامنطقه‌ای به مسجد کمک می‌کنند	۶
نقش موقوفات در اداره مالی مسجد	اجاره املاک به عنوان یکی از پایه‌های درآمد مساجد آینده‌نگری در اداره مالی مسجد	مسجد از اجاره فضای تجاری، درآمد دارد	۷
		مسجد از اجاره فضای داخلی درآمد دارد	۸
		مسجد سرمایه‌گذاری کرده است	۹
		مسجد موقوفه خاصی دارد	۱۰
نقش اعتماد متقابل خیرین و هیئت امناء در ارائه کمک به مسجد	اعتماد خیرین به هیئت امناء	مردم محل به هیئت امناء اعتماد دارند	۱۱
		خیرین خرد و کلان به هیئت امناء اعتماد دارند	۱۲
	اعتماد هیئت امناء به خیرین	هیئت امناء به مردم اعتماد دارد	۱۳
نقش برنامه‌ها و فضاهای فرهنگی در نگرش مردم به کارکردهای مسجد	تأثیر‌گذار بودن وجود اماکن جانبی در جلب نظر مردم	مسجد اماکن و فضای فرهنگی-مذهبی جانبی دارد	۱۴
		مسجد برای برگزاری مراسمات زیرساخت رفاهی مناسبی فراهم کرده است	۱۵

نقش امام جماعت در تأمین مالی مسجد	تأثیر گذار بودن اعتبار و نفوذ امام جماعت	امام جماعت در بین مردم محلی اعتبار و نفوذ دارد	۱۶
		امام جماعت در بین خیرین اعتبار و نفوذ دارد	۱۷
نقش اجاره فضاهای مسجد برای برگزاری مراسمات در تأمین مالی مسجد	برگزاری مراسمات مرتبط در مناسبت‌ها توسط هیئات و سازمان‌ها	مسجد از برگزاری مراسم ختم درآمد کسب می‌کند	۱۸
		مسجد از برگزاری مراسم در حسینیه درآمد کسب می‌کند	۱۹
		مسجد از برگزاری مراسم در سالن همایش درآمد کسب می‌کند	۲۰
تأثیر دانش و توان حقوقی مسجد بر تأمین مالی آن	بروز مشکل در نتیجه سهل‌انگاری و ساده‌انگاری در امور حقوقی و مالی	مسجد در دریافت اجاره مشکل دارد	۲۱
		موقوفات مسجد مشکل حقوقی دارد	۲۲
نقش برنامه‌ریزی هیئت امنا بر تأمین مالی مسجد	نقش برنامه‌ریزی در مدیریت بهتر مالی	هیئت امنا برای آینده برنامه‌ریزی کرده است	۲۳

نتیجه‌گیری

در این قسمت با توجه به مضامین استخراجی، تحلیلی ارائه می‌شود و در نهایت با مقایسه بین این مضامین، اثربخش‌ترین روش از نظر مصاحبه‌شوندگان بیان خواهد شد.

یافته اول: موقوفات در اداره مالی مسجد نقش دارند: موقوفه‌ها، نقش کلیدی در اداره مساجد در دوران کنونی دارند. در مساجدی که مطالعه شدند تقریباً نیمی از مساجد از موقوفه‌هایشان درآمد مناسبی داشتند. در اختیار داشتن موقوفه‌ها به واقع یکی از عوامل مؤثر بر خودانکایی قلمداد می‌شود؛ چرا که این موقوفه‌ها به عنوان یک درآمد مستمر مشروع برای مسجد می‌توانند در طول سال‌ها پاسخ‌گوی نیاز مالی مسجد باشند.

یافته دوم: اجاره فضاهای مسجد برای برگزاری مراسمات در تأمین مالی مسجد نقش دارد: مراسمات مختلفی هستند که معمولاً در مساجد برگزار می‌شود و مساجد نیز معمولاً از این طریق درآمد کسب می‌کنند. مجالس ختم، آیین‌ها و جشن‌ها از این مراسمات‌اند. در مساجدی که مدیران و هیئت امنای مسجد با دستگاه‌ها و سازمان‌ها به جهت برگزاری مراسم در سالن و حسینیه مسجد رایزنی می‌کردند، رونق بیشتری در برگزاری مراسمات وجود داشت.

یافته سوم: خیرین در اداره مالی مسجد نقش دارند: یکی از جدی‌ترین راه‌های تأمین مالی مسجد در دوران کنونی، کمک‌های خیرین است. مسجد باید برای جذب سرمایه خیرین، برنامه و چارچوب کاری مشخصی داشته باشد. در برخی مساجد، وجود یک برنامه یا فرآیند خاص برای جذب سرمایه از خیرین برای تأمین مالی مساجد بسیار راه‌گشا بود. استمرار این کمک‌ها توسط خیرین، کارکردی فرهنگی اجتماعی را نیز خواهد داشت. ترغیب مردم به

ارائه کمک به مسجد، هم یک کار حسنه است و هم باعث می‌شود مردم خود را در برابر مسجد، مسئول بدانند. مسجد برای مردم است و مردم نیز متولی آن هستند؛ بنابراین خودشان باید برای تأمین مالی آن برنامه‌ریزی کنند؛ چنانکه که یک مسلمان زکات، خمس و صدقه می‌پردازد، در مقوله تبرعات، کمک به مسجد هم باید جایگاه خودش را داشته باشد که این کار نیازمند فرهنگ‌سازی است. این یافته با پیشنهاد طرح شده در پژوهش موحدی (۱۳۸۴) مبنی بر اهمیت کمک‌های مالی مردم به مساجد، همسوست.

یافته چهارم: امام جماعت در تأمین مالی مسجد نقش دارد: نقش امام جماعت در تأمین مالی مسجد را می‌توان در سه زمینه معرفی کرد. نخست اینکه امام جماعت با تبلیغ و بیان طرح‌ها و شرح اقدامات و تصمیمات هیئت امناء، زمینه لازم برای جذب کمک‌های مردمی را فراهم می‌کند؛ دوم اینکه امام جماعت با اعتبار و نفوذی که دارد، می‌تواند زمینه‌ساز اعتماد خیرین به مدیریت مسجد و مشارکت آنان باشد؛ سومین مورد هم رایزنی با دستگاه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای مختلف برای جذب اعتبارات است.

یافته پنجم: برنامه‌ها و فضاهای فرهنگی در نگرش مردم به کارکردهای مسجد مؤثر است: بعضی از خیرین، قصد کمک به فعالیت‌های فرهنگی مسجد، به خصوص برای قشر جوان را دارند. در صورتی که مسجد برنامه‌های فرهنگی مناسبی را طراحی کند و زیرساخت و فضاهای جانبی مرتبط را فراهم کرده باشد، می‌تواند این کمک‌ها را جذب نماید.

یافته ششم: اعتماد متقابل خیرین و هیئت امناء در ارائه کمک به مسجد مؤثر است: یکی از عواملی که نقش مهم و بسزایی در جلب سرمایه خیرین و به طور کلی موفقیت مدیریت مسجد ایفا می‌کند، اعتماد متقابل خیرین و هیئت امناء در ارائه کمک به مسجد است. زمانی که هیئت امناء با صداقت و شفافیت، وضعیت مسجد و طرح‌ها و مشکلات آن را با مردم در میان بگذارند، از حمایت‌های مردمی بهره‌مند خواهد شد. یکی از عواملی که باعث اعتمادسازی می‌شود، شفافیت است. ارائه گزارش‌های فصلی، دوره‌ای و سالیانه، مردم را از جزئیات مبالغ دریافت شده و هزینه شده مطلع می‌گرداند.

یافته هفتم: دانش و توان حقوقی مسجد در تأمین مالی آن نقش دارد: برخی از مساجد در زمینه‌های مختلفی دچار مشکلات حقوقی می‌شوند؛ مانند املاک، موقوفه‌ها و قراردادهای مسجد. لذا باید با استفاده از توان حقوقی نمازگزاران، از بروز چنین مشکلاتی پیشگیری کرد. در صورت اتقان قراردادهای مستمرار دریافتی‌ها، مسجد طبق توافقات صورت گرفته درآمد مستمر و پایدار خواهد داشت.

یافته هشتم: برنامه‌ریزی هیئت امناء بر تأمین مالی مسجد اثر دارد: برنامه‌ریزی‌های بلندمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت، مسیر جذب سرمایه و انجام پروژه‌ها را بسیار هموارتر خواهد کرد. مساجد موفق، مساجدی هستند که برای آینده خود برنامه دارند. آینده‌نگری و تدوین برنامه، تضمین‌کننده موفقیت مسجد است. در غیر این صورت، روزمرگی، مدیریت مسجد را فرا می‌گیرد.

در نهایت با توجه به محتوای مصاحبه‌ها مشخص شد که عموماً مساجد با اتکا به کمک‌های خیرین و دریافتی‌های موقوفه‌ها، منابع مالی خود را تأمین می‌کنند؛ روش‌هایی که هر کدام مزایا و معایب خاص خود را دارد و اجرای صحیح هر کدام، اصولی خاص دارد. در سؤالی که به طور مشترک از تمامی مصاحبه‌شوندگان پرسیده شد، تقریباً تمامی آنها موقوفه را مناسب‌ترین و کارآمدترین روش تأمین مالی مسجد بیان کردند. به بیان آنان، در صورتی که مسجد از موقوفه‌های خوبی بهره‌مند باشد، هم وجهه و آبروی مسجد بهتر حفظ می‌شود، هم استمرار و دائمی بودن درآمد از محل موقوفه‌ها پشتوانه خوبی برای مسجد خواهد بود.

در بین مساجدی که بررسی شدند، مساجدی موفق‌تر بودند که اعضای هیئت امنای آنها با رویکرد صحیح اقتصادی و داشتن دانش و ساختار مدیریت مالی به اداره مسجد می‌پردازند. برنامه‌ریزی و آینده‌نگری، رکن اساسی مدیریت مسجد است. در صورتی که اعضا فاقد مؤلفه‌های یاد شده باشند، حتی در صورت وجود موقوفه‌های متعدد و کمک‌های گسترده خیرین، مسجد به صورت کارا و اثربخش اداره نخواهد شد.

در تحقیقاتی که در کشور انجام شده، از زوایای متعددی به مسجد پرداخته شده است؛ از جمله، جایگاه مسجد در آیات و روایات، مدیریت و رهبری در مسجد، نقش امام جماعت فعال در مسجد، مطالعه مسجد از دیدگاه جامعه‌شناختی، آسیب‌شناسی مساجد، و مطالعه و احصای کارکردهای مسجد در ادوار مختلف تاریخی. در این میان، شاید مهجورترین بخش، بررسی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد باشد. با بررسی‌هایی که صورت گرفت مشخص شد که در تحقیقات مختلف، یا به این موضوع پرداخته نشده یا به صورت سطحی و گذرا از آن عبور شده است. در بعضی تحقیقات به موضوع درآمدها و هزینه‌های مسجد به عنوان یک مسئله حل نشده اشاره شده است؛ از این رو امکان مقایسه جامع یافته‌های این پژوهش با یافته‌های دیگران حاصل نشد.

پیشنهاد‌های اجرایی

- با توجه به یافته‌های تحقیق و بر اساس مضامین فراگیر، پیشنهادهایی بیان شده است. با توجه به نقش موقوفه‌ها در اداره مالی مسجد، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

توسعه موقوفه‌های مسجد با الگوی وقف خاص با استفاده از کمک‌های کلان؛

توسعه موقوفه‌های مسجد با الگوی وقف جمعی با استفاده از سرمایه‌های موجود و کمک‌های خرد مردمی؛

اجاره دادن فضاهای داخلی مسجد برای فعالیت‌های ورزشی و فرهنگی؛

اجاره دادن فضاهای خارجی مسجد برای واحدهای تجاری، مؤسسات و شرکت‌ها؛

سرمایه‌گذاری مسجد در طرح‌ها و پروژه‌های اقتصادی، مانند خرید سهام شرکت‌ها و کارخانجات؛

مشارکت در راه‌اندازی یک بنگاه اقتصادی مانند یک واحد تولیدی، نانوايي و...؛

اختصاص یا احداث موقوفه از محل اعتبارات اداره کل اوقاف و امور خیریه برای مساجدی که موقوفه ندارند.

- با توجه به نقش اجاره فضاهاى مسجد برای برگزاری مراسمات در تأمین مالی مسجد، پیشنهادهاى زیر ارائه می‌شود:

احداث زیرساخت‌هاى عمرانی برای برگزاری مراسمات گوناگون؛ مانند سالن‌هاى اجتماعات؛

اجاره دادن فضاهاى داخلی مسجد برای مراسمات؛ مانند مراسمات ختم، جلسات فرهنگى مذهبی و همایش‌ها.

- با توجه به نقش خیرین در اداره مالی مسجد، پیشنهادهاى زیر ارائه می‌شود:

شناسایی خیرین محلی و منطقه‌ای؛

عضویت خیرین محلی در هیئت امنای مسجد و مشارکت آنان در تصمیم‌گیری‌ها؛

مشارکت دادن خیرین مسجد در انجام پروژه‌هاى عمرانی؛

رایزنى اعضاى هیئت امنای با خیرین فرامحلی و استانی جهت جذب اعتبارات؛

بهره‌گیری از ظرفیت خیرین در حل معضلات فرهنگى اجتماعى محله؛

استقرار یک نظام کمک‌رسانى جهت جذب کمک‌هاى خرد مردمی؛

تشویق خیرین به وقف بخش‌هاى متنوعى از دارایی‌هاى منقول و غیرمنقول خود برای مساجد؛

تشویق خیرین به روش‌هاى جدید وقف، از جمله وقف سهام شرکت‌ها برای مساجد.

- با توجه به نقش امام جماعت در تأمین مالی مسجد، پیشنهادهاى زیر ارائه می‌شود:

تبلیغ جهت دریافت کمک‌هاى خرد به صورت پیوسته از نمازگزاران؛

رایزنى با مسئولین استانی، به ویژه اداره کل اوقاف و امور خیریه و دفتر امام جمعه و...؛

ارتباط با خیرین محلی و استانی جهت جذب اعتبارات.

- با توجه به نقش برنامه‌ها و فضاهاى فرهنگى در نگرش مردم به کارکردهاى مسجد، پیشنهادهاى زیر ارائه می‌شود:

تأسیس واحدهاى فرهنگى، هنرى و ورزشى در مساجد برای جذب جوانان محله و منطقه؛

بازسازى و نوسازى واحدهاى فرهنگى، هنرى و ورزشى، مانند کتابخانه و سالن ورزشى.

- با توجه به نقش اعتماد متقابل خیرین و هیئت امنای در ارائه کمک به مسجد، پیشنهادهاى زیر ارائه می‌شود:

ارائه گزارش شفاهى مالی فصلی به نمازگزاران و خیرین به صورت منظم؛

ارائه گزارش کتبى مالی سالانه به نمازگزاران و خیرین و نهادهاى نظارتى.

- با توجه به تأثیر دانش و توان حقوقى مسجد بر تأمین مالی، پیشنهادهاى زیر ارائه می‌شود:

استفاده از ظرفیت نمازگزاران آشنا به مسائل حقوقى برای اتقان امور و اطمینان از صحت فعالیت‌هاى

اقتصادى مسجد؛

استفاده از ظرفیت نمازگزاران حقوق‌دان جهت کارگشایی در صورت بروز مشکل؛

تأسیس واحد حقوقى مسجد زیر نظر هیئت امنای جهت نظارت بر موقوفه‌ها؛

- با توجه به نقش برنامه‌ریزی هیئت امنا بر تأمین مالی مسجد، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:
نگارش چشم‌انداز برای آینده مسجد و تعیین اهداف کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت بر اساس آن؛
تعیین برنامه‌ها و پروژه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت؛
استفاده از نظرات کارشناسان عمرانی و فرهنگی در تهیه طرح‌های عمرانی و فرهنگی؛
برآورد هزینه پروژه‌های عمرانی و روزانه مسجد.

پیشنهاد‌های علمی

شناسایی عوامل مؤثر بر ارتقای انگیزه خیرین در ارائه کمک‌های مالی به مساجد؛
شناسایی عوامل مؤثر بر ارتقای انگیزه نمازگزاران در ارائه کمک‌های مالی به مساجد؛
بررسی تطبیقی نگرش اعضای هیئت امنا و نمازگزاران در ارائه منظم گزارش‌های مالی؛
بررسی تطبیقی نگرش اعضای هیئت امنا و نمازگزاران در جمع‌آوری کمک‌های نقدی در بین صفوف نماز جماعت؛

شناسایی تجارب موفق مساجد در جذب کمک‌های مالی مستمر و مکفی مردمی؛
بررسی تطبیقی مساجد موفق در خصوص راه‌های تأمین مالی مسجد؛
بررسی جذابیت روش‌های جدید وقف، از جمله وقف سهام شرکت‌ها برای مساجد؛
انجام این پژوهش نیز با مشکلات و چالش‌هایی روبه‌رو بوده است. کمبود منابع و پژوهش‌های مشابه، تعداد کم پاسخ‌گویان صلاحیت‌دار، کتمان اطلاعات، بزرگ‌نمایی مشکلات و نبود اطلاعات آماری کلان، از جمله مهم‌ترین چالش‌ها و محدودیت‌های این تحقیق به شمار می‌آید.

منابع

- الویری، محسن، ۱۳۸۶، مسجد، «ارتباطات و توسعه پایدار»، **صادق**، ش ۳۱، ص ۹۳-۱۱۰.
- بنی هاشمی خمینی، محمدحسن، ۱۳۸۸، **توضیح المسائل مراجع**، تهران، دفتر نشر اسلامی.
- پرتال وزارت کشور، سئوالات متداول در حوزه سازمان‌های مردم‌نهاد. قابل دسترسی از: <https://www.moi.ir/fa>
- حائری یزدی، محمدحسن، ۱۳۸۰، **وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی**، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۴۱، **لغت‌نامه دهخدا**، بی‌جا، بی‌نا.
- رضایی بیرجندی، علی، ۱۳۸۲، **جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی**، تهران، مؤسسه فرهنگی تکلین.
- صالح‌آبادی، علی، ۱۳۸۶، **وقف سهام شرکت‌ها از دیدگاه اسلام**، مجموعه مقالات همایش وقف در بازار سرمایه، قم، دانشگاه مفید.
- صالحی امیری، سید رضا و همکاران، ۱۳۸۷، **سرمایه اجتماعی**، تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- ضرابی، عبدالرضا، ۱۳۷۹، «نقش و عملکرد مسجد در تربیت»، **معرفت**، ش ۳۳، ص ۶۱-۷۵.
- عبادی، صادق، ۱۳۸۶، **ساختار وقف در جهان اسلام**، تهران، بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف.
- عباسی، رسول، ۱۳۹۱، «تولید الگوی مدیریت اثربخش مسجد»، **اسلام و مدیریت**، ش ۱، ص ۵۹-۳۷.
- ، ۱۳۹۳، **اصول اسلامی مدیریت پیشرفت در مساجد**، تهران، مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.
- عبداللهی نیسانی، علی، ۱۳۸۶، «تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد»، **اندیشه مدیریت راهبردی**، ش ۱، ص ۹۹-۱۲۶.
- فرهنگ بزرگ جامع نوین**، ۱۳۹۰، ترجمه المنجد، بی‌جا، بی‌نا.
- قزائتی، محسن، ۱۳۸۵، **تفسیر نور**، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۸۷، **فرهنگ‌نامه مسجد**، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- معین، محمد، ۱۳۶۴، **فرهنگ معین**، تهران، امیرکبیر.
- مقیم، محمد و همکاران، ۱۳۸۷، «بررسی رابطه کارآفرینی اجتماعی و اثربخشی عملکرد در سازمان‌های غیردولتی زنان»، **مطالعات زنان**، س ۲، ص ۷-۳۲.
- ملکوتی فر، ولی‌الله، ۱۳۸۰، «بررسی تطبیقی تعریف وقف، وقف نقود و شرایط موقوفه»، **وقف میراث جاویدان**، ش ۳۳-۳۴، ص ۱۳۹-۱۴۸.
- موحدی، محمدرضا، ۱۳۸۴، **بررسی و تحلیل وضعیت موجود سازمان و مدیریت مساجد و ارائه الگوی مطلوب آن در انواع مختلف مساجد**، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
- نجفی، محمد حسن، ۱۳۶۸ق، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام**، ج ۲۸، ج ۷، بیروت، دارحیای التراث العربی.
- هیأت وزیران (۱۳۸۴/۰۵/۰۸)، **آیین‌نامه اجرایی تأسیس و فعالیت سازمان‌های مردم‌نهاد**، قابل دسترسی از:

<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/123764>

Abdul Karim, Shamsiah (2007). Contemporary Waqf Administration and development in Singapore, Available at:

https://www.academia.edu/5410448/Contemporary_Waqf_Administration_

[And_Development_In_Singapore_Challenges_And_Prospects_by_Shamsiah_Abd_Kadir](https://www.academia.edu/5410448/Contemporary_Waqf_Administration_And_Development_In_Singapore_Challenges_And_Prospects_by_Shamsiah_Abd_Kadir)

Mardhatillah, Amy; Rulindo, Ronald & Hawariyuni, Weni (2008). Cash Waqf and Opportunity For Islamic micro finance Institutions (Case study in Indonesia), International Waqf Conference, Southern Africa, Cape town.